

Володимир Сергійчук
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО БАЙДУ-ВИШНЕВЕЦЬКОГО ТА СУЧASНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Розглядаючи праці Михайла Грушевського, присвячені історії українського козацтва, не можна обійти увагою досить цікаву деталь: поряд з капітальними монографічними дослідженнями ніби осібно постає невелика за обсягом розвідка «Байда-Вишневецький в поезії й історії».¹ Увагу ця стаття звертає ще й тому, що вона чи не єдина в науковій творчості Михайла Грушевського, в якій йдеться про окрему постаті з галереї видатних козацьких вождів.

На наш погляд, така увага до постаті українського князя Дмитра Івановича Вишневецького не випадкова. Справа в тому, що з початку ХХ століття в польській історіографії починається утверждуватися лінія, яка переходить і в енциклопедичні видання, що князь Вишневецький пов'язав свою долю із запорозьким козацтвом безпосередньо на дніпровських островах виключно з «амбітними його намірами, для виконання яких мали послужити козаки».²

Таку позицію необхідно було розібрati, тим більше, що зовсім іншу оцінку давали цій легендарній постаті відомі російські історики. Так, патріарх історичної науки М. Карамзін називав Дмитра Вишневецького «мужем ума пылкого, отважным, искусствым в ратном деле... любимым вождем днепровских казаков».³

Інший видатний російський історик С. Соловйов характеризує його такими словами: «истый казак по природе, достойный преемник Евстафия Дашковича».⁴

Михайло Грушевський, як нам бачиться, розпочинаючи публікацію томів «Історії України-Русі», присвячених періоду козацтва, вирішив

¹ Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1909. Книга III, стор. 108-139.

² Encyklopedja Powszechna. — Warszawa, 1900. Т. VIII, стор. 550.

³ Карамзін Н.М. История государства Российского. — СПб., 1885. Кн. 1-2, стор. 219.

⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1960. Кн. III, стор. 493.

зробити окремий виступ про організатора Запорозької Січі на Хортиці, аби привернути увагу до цієї легендарної постаті, знаної широкими масами під іменем козака Байди з відомої народної думи.

Охарактеризувавши суспільно-політичну обстановку на Україні в XV-XVI ст., назвавши найбільш свідомих українців, що впливали на тодішнє життя, Грушевський виділяє з-поміж них особливо князя Вишневецького, «що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI ст.».

Що дало підставу Грушевському висловитися такою високою публіцистикою? На його думку, саме «героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бусурманського світу побідити морально світ український, взагалі християнський, — стала зараз предметом легенди поетичного опрацювання».

Але вчений мав підкріпити поетичні рядки про Вишневецького вагомими історичними фактами, і Михайло Грушевський подає нам образ козацького ватажка на основі доступних йому на той час джерельних даних. І ця розвідка — перше справді наукове дослідження про організатора Хортицької Січі.

Передусім, автор детально аналізує усну народну творчість, яка протягом багатьох століть прославляє Вишневецького під іменем козака Байди. При цьому Грушевський робить висновок, що відому пісню про Байду слід вважати «історичною якщо не в фактичному, то, так би мовити, в типологічному значенні. Був чи не був повіщений на гак князь Дмитро, але пісня оспівує мотив, у історичній традиції зв'язаний саме з його смертю».

Далі Грушевський зупиняється на родоводі Дмитра Вишневецького, на початках його боротьби з татарами — «модному тоді спорту». Але український князь, підкresлює вчений, «не вдовольнився тією традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости і магнати, без великого накладу і риску, роблячи облави на дрібні татарські загони, або «клуплячи» в степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити ногою на само пашу бусурманського лева, береТЬся здійснити гадку, яка носилася перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована — хоче закласти замки на Дніпровських островах, як твердині проти татар».

Зрештою, він цього досягає, заклавши укріплений замок на Хортиці.

I заслуга Вишневецького полягає, в порівнянні з його попередниками, в тому, що він не просто використовував збройну козацьку силу, а організовує її довкола Хортиці, робить Січ притягальним ядром для українських патріотів. I вони під патронатом князя Вишневецького втворюють не просто озброєне військо, а нову суспільну організацію, досі не знану в світовій історії. I процес її творення чітко прослідовує Михайло Грушевський, підкresлюючи водночас факт висунення дніпровської вольниці на арену міжнародних відносин. Це і перші кон-

такти з турецьким султаном, це, зрештою, і домовленість про спільній виступ з Москвою проти степової орди в 1556 році, наступні бойові дії українського козацтва і стрільців Івана Грозного під проводом Дмитра Вишневецького не лише в пониззі Дніпра, а й на Сіверському Дінці, в гирлі Дону, на Таманському і Керченському півостровах. Михайло Грушевський детально описує всі ці походи, оцінює роль у їх здійсненні самого Вишневецького. Але активність останнього в боротьбі з татарами й турками на прикінці 50-х років уже мало зачіпає Івана Грозного, який, як справедливо зазначає Грушевський, звертає всю енергію московської держави на Лівонську війну. А тому Вишневецькому з його плянами справді не було більше чого робити в Московщині.

Розповівши про подальшу життєдіяльність українського князя після його повернення від Івана Грозного до польського короля, автор зазначає: «Трагічна смерть гідно увінчала це бурхливе життя, і та популярність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми сміливими авантурами і планами в широких колах, — як бачимо із звістки про овациї, вчинені йому на сеймі перед смертю, — була ще незмірно збільшена і утривалена цим образом мученика християнської культури в дикій пащі хижого бусурманства».

І ще про один висновок автора: «Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівсько-дружинного укладу — стає духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки». Ці слова дали якомога повнішу, на наш погляд, оцінку ролі прославленого сина українського народу.

Ні вітчизняні, ні радянські історики не сприйняли вже згаданої концепції польської історіографії. Скажімо, відомий дослідник українського козацтва К. Гуслистий ототожнював Дмитра Вишневецького з ко-заком Байдою і вважав його засновником Запорозької Січі.⁵ Такий його підхід до оцінки постаті Вишневецького властивий і видатному сходознавцю А.Ю. Кримському,⁶ авторам першого видання «Большой Советской Энциклопедии». В ній, зокрема, Вишневецький називається «керівником козацтва в його походах проти турків і татар, засновником фортеці на Дніпрі, яка згодом стане Запорозькою Січчю», ототожнюються з героєм української народної думи Байдою.⁷

У такому ж пляні характеризується Дмитро Вишневецький і в другому виданні цієї енциклопедії,⁸ в «Історії Української РСР».⁹ Цю позицію підтримували і бувші радянські історики. Так, А.А. Зимін на-

⁵ Гуслистий К.Г. *Нариси з історії України*. К., 1941. Випуск III.

⁶ Кримський А.Ю. *Історія Туреччини*. — Твори в п'яти томах. К., Наукова думка. 1974. Т. 4, стор. 412.

⁷ Большая Советская Энциклопедия (далі БСЭ) — М., 1930. Т. XI, стор. 357.

⁸ БСЭ. — М., 1951. Т. VIII, стор. 215.

⁹ *Історія Української РСР*. — К., 1953. Т. I, стор. 152.

зиває князя Дмитра Вишневецького «відомим засновником Запорозької Січі».¹⁰

Зазначені вище твердження польської історіографії про нібито якісь виключно особисті амбіційні мотиви участі українського князя в організації запорозького козацтва з 1957 р. підтримав сучасний радянський історик В. Голобуцький. Він, заперечуючи будь-яку роль українських феодалів у формуванні й становленні дніпровської вольниці, особливо ж виступає проти ототожнення Дмитра Вишневецького з героем народної думи Байдою: риси пісенного героя Байди «были искусственно перенесены на личность Дмитрия Вишневецкого, вдохновлявшегося в своих действиях корыстными интересами феодала, заклятого врага народных масс, казачества».¹¹

На категоричність таких суджень невдовзі звернув увагу авторитетний польський учений Збігнєв Вуйцік. У своїй праці, присвяченій зародженню й становленню українського козацтва в давній речі Посполитій, він, між іншим, пише так: «До нинішнього часу історики завжди без будь-яких обумовлень ототожнювали Вишневецького з героєм народних переказів і пісень Дмитром Байдою, але недавно радянські історики спробували підати сумніву дане положення, що їм здається необґрунтованим і позбавленим будь-якого віправдання».¹²

Проти приниження й неправильного трактування постаті Дмитра Вишневецького аргументовано виступив француцький дослідник Ш. Лемерсьє-Келькеже, який віднайшов в архівах Туреччини велику кількість документів, що свідчать про видатну роль цього ватажка запорозького козацтва в боротьбі з турецько-татарською агресією.¹³

Не витримують критики й інші звинувачення В. Голобуцького на адресу Вишневецького. Так, робиться висновок про його антizапорозьку політику під час перебування останнього в Туреччині: мовляв український князь, який прекрасно знав, яку загрозу бачать для себе турецькі і татарські феодали в існуванні козацтва, міг запропонувати султану загнуздати запорожців, «положить конец их сухопутным и морским походам на Турцию и Крым».¹⁴

З такою точкою зору важко погодитися. По-перше, на той час ми не маємо свідчень про сухопутні походи українських козаків безпосередньо на Крим, а особливо ж морем на Туреччину — вони почнуться децьо згодом, саме за участю і під керівництвом Вишневецького. У виступі старости барського Бернарда Претвича в Польському сеймі

¹⁰ Зимін А.А. *Опрыччина Ивана Грозного*. — М., 1964, стор. 96.

¹¹ Голобуцький В.А. *Запорожское казачество*. — К., 1957, стор. 87.

¹² Wójcik Zb., *Dzikie pola w ogniu*, Warszawa, 1968, стор. 20.

¹³ Лемерсьє-Келькеже Ш. «Литовский кондотьер XVI в. Князь Дмитрий Вишневецкий й образование Запорожской Сечи по данным Оттаманских архивов». — *Франко-русские экономические связи*. Москва-Париж: 1970, стор. 37-64.

¹⁴ Голобуцький В.А. *Цит. пр.* — Стор. 73.

1550 року розповідається про переслідування ординців загонами прикордонних урядників лише до Очакова та Акермана.¹⁵ Про сутички українців з татарами та турками біля Очакова і Акерману йдеться і в скаргах султана Сулеймана до польських королів протягом 1540-1550 років.¹⁶

Перші гучні морські походи запорозьких козаків, до речі, почалися за участю Дмитра Івановича. Дореволюційний історик М. Маркевич вважав, що саме «Вишневецький сделал весьма значительное в Сечи нововведение. Он первым приказал устраивать чолны из буйволовых кож, чтобы легче было, в случай нужды, переносить их по сухому пути».¹⁷

По-друге, Вишневецький, імовірніше, міг домовлятися від свого імені як староста черкаський і канівський, про врегулювання прикордонних конфліктів, добивався від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі, пригасивши її воявничий запал.

Таким же чином можна розглянути й інші позиції В. Голобуцького. До речі, з приводу вказаної монографії В. Голобуцького справедливо висловився авторитетний дослідник Любомир Винар: «майже в кожному розділі знаходимо зловживання і фальсифікацію історичних джерел — вона є класичним прикладом спотореної історії українського козацтва».¹⁸

Що стосується постаті князя Вишневецького, то, вважаємо, що на сьогодні найбільшим повним дослідженням є праця вже згаданого професора Любомира Винара. Відгукуючись на неї, відомий український історик на Заході Теодор Мацьків писав так: «Заслуга проф. Винара полягає в тому, що він зібрав обширний джерельний матеріал та на основі критичної аналізи документів дав нам правдивий образ історичної постаті кн. Дмитра Байди-Вишневецького у світлі трьох аспектів, а саме:

1. Його доля, як первого організатора козацьких дружин на острові Мала Хортиця.

2. Боротьба Вишневецького та його дипломатичні і військові заходи проти татар, що стало ціллю його життя.

3. Досвід та устійнення «козака Байди», як історичної постаті, ідентичної з особою кн. Дмитра Вишневецького.

Зо всіма тими проблемами автор таки добре справився, виказуючи тенденційність так радянських, як і польських істориків у їхньому не-

¹⁵ Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. — Biblioteka Warszawska, 1866. Т. 3, стор. 50.

¹⁶ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. Т. 8, стор. 17-25.

¹⁷ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. Т. 1, стор. 45-46.

¹⁸ Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. — Мюнхен, 1964, стор. 100-101.

вірному представленні діяльності кн. Вишневецького чи їхньої хибної інтерпретації джерел». ¹⁹

Таку позицію підтримує й автор цих рядків,²⁰ яку він висловив, ще не будучи знайомий з працею професора Л. Винара, але використавши, крім широкого кола джерел, ще й фундаментальне дослідження французького вченого-тюрколога Ш. Лемерсьє-Келькеже, що з'явилося друком уже після книги «Князь Дмитро Вишневецький».

Слід додати, що недавно праця Михайла Грушевського «Байда-Вишневецький в поезії й історії» опублікована на Україні повторно.²¹ У вступній статті, підготовленій доктором історичних наук Миколою Котлярем, намічено відхід офіційної радянської історіографії від звинувачень князя Вишневецького в антизапорозькій політиці, піддаються критиці висновки В. Голобуцького, якого обурювала сама думка, що магнат, представник феодальної кляси міг стати героєм справді народної думи. Підтримуємо висновок М. Котляра: «Виключна мужність, звитяга й презирство до смерті, виявлені Вишневецьким у ті страшні години, коли він висів, зачеплений за ребро, на гаку султанського замку, неминуче зробили його героєм справді народної думи».²²

І таким народним героєм його робить й інша дума «Преславний Байда», не відома широкому загалу, знайдена нами в архіві відомого українського історика Вадима Модзалевського:²³

Чого плачуть козаченъки?
Чого так голосять?
Бо щоб з ними оставався
Свого Байду просять.
Чого плачуть козаченъки
Такими слзозами?
Бо вже Байда розпрощався
З ними, молодцями.
Віс вітер ген степами
На ліси, діброви.
Не вернетесь з козаками
Байда на острови.
Б'є ногою ворон-коник,
Ворога десь чує.

За Байдою атаманом
Козацтво сумусе.
Летить орел десь за море
Та пісню співає:
Чого Байда козаченъків
Своїх покидає?
Ой тому він покидає
Вірних козаченъків,
Щоб стати господарем
Хитрих Волощенків.
Приїхав же лицар славний
Аж до того краю,
Та побачив лихих турків,
Що йдуть від Дунаю.

¹⁹ Український *Історик*. — 1971. №. 3-4 (31-32), стор. 122-123.

²⁰ Сергійчук В. «Байда-Вишневецький —ратник української землі». — Дніпро (Київ), 1989. № 2, стор. 122-132.

²¹ *Наука і суспільство*. — 1989. № 4 (стор. 57-61), № 5 (55-61).

²² *Наука і суспільство*. — 1989. № 4, стор. 57.

²³ Центральна наукова бібліотека імені В.І. Вернадського АН України. — Рукописний відділ: Фонд ХІІІ. Шифр 68. Арк. 1-2. Джерело: *Obrazy historyczne polskie z XV i XVI wieku*. — Zamek w Czaplozincach, 1847. Т. 2.

Байдо! Байдо! То на тебе
 Іде теє військо...
 Зверни коня назад, Байдо,
 Поклонися низько.
 Але Байда не знав з віка,
 Що то утікати,
 Зазвав своїх козаченьків
 Ворогів прогнати.
 Ой, где блисне його щабля,
 Где конем наверне,
 То поганців сили ряди
 На землю поверне.
 Аж там з яру волошенки
 К туркам підоспіли;
 Здавайсь, Байдо! — закричали
 Тай з коня схватили.
 Чого плачуть козаченьки?
 Що ляхи д(р)істають?
 Бо десь Байду в Цареграді
 На смерть провожають!

Як пірвали враги-турки
 Байду в свої руці —
 Повісили бідненького
 На залізном круці, —
 Висить Байда день і другий,
 На третій конає.
 Просить кари, козаченьків,
 Турків проклинає.
 Летить орел десь з-за моря,
 Махає крилами,
 Зове вірних козаченьків
 Битись з поганцями.
 Відомстяться козаченьки
 За Байдову справу,
 Будуть плакать волошенки
 На свою неславу.
 Будуть плакать волошенки
 З тяжкого сорому,
 Бо козацька не пропаде
 Слава по пустому!

Події останнього часу свідчать, що видатний патріот рідної землі князь Дмитро Іванович Вишневецький повертається в духовне життя тепер уже незалежної України. Грунтовна наукова праця з використанням усіх джерел, зокрема турецьких, дасть можливість висвітлити його постать якомога повніше, що буде даниною вдячних нащадків подвижницькій діяльності організатора Запорозької Січі.